

देवानी कार्यविधि कानूनका सामान्य सिद्धान्त : एक परिचय

द्वारिकामान जोशी

१. देवानी न्याय प्रशासनः

❖ न्याय प्रशासन सभ्यताको एक स्थायी र सारभूत तत्व हो । यसको मूल अर्थ मानवलाई न्याय उपलब्ध गराउनु हो । अनि अधिकार र कर्तव्यका बीच सामाज्यस्य सुस्थापित गर्नु हो । मुद्दाको प्रकृतिको आधारमा न्याय प्रशासनलाई दुई वर्गमा विभाजित गरिन्छ ।

- फौजदारी न्याय प्रशासन

- देवानी न्याय प्रशासन

❖ वस्तुतः देवानी मुद्दासँग सम्बद्ध न्याय प्रशासनलाई देवानी न्याय प्रशासन भनिन्छ । यसको प्रथम र प्रमुख उद्देश्य नै अपहरित अधिकारको पुनर्स्थापना र प्रचलन गर्नु हो । सिद्धान्ततः अधिकार दुई किसिमका हुन्छन्ः

- प्राथमिक अधिकार

- उपचारात्मक अधिकार

- पहिलो अधिकारको उदाहरणार्थ करार अनुसारको कार्य पूरा गराउन पाउने अधिकारलाई लिन सकिन्छ ।
त्यस्तै दोस्रो अधिकारको उदाहरणार्थ करार भङ्ग गरिएमा सो बापत क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारलाई लिन सकिन्छ ।
- सिद्धान्ततः देवानी सारभूत कानूनले हक अधिकारको व्यवस्था एवं विवेचना गर्दछ तर देवानी कार्यविधि कानूनले देवानी सारभूत कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकार उल्लङ्घन भएमा त्यस्तो हक अधिकारको पुनर्स्थापना र प्रचलन गराउने प्रक्रियाको व्यवस्था गर्दछ ।
- यस अर्थमा देवानी सारभूत कानून देवानी न्याय प्रशासनको उद्देश्य (Ends) को रूपमा रहेको हुन्छ भने देवानी कार्यविधि कानून देवानी न्याय प्रशासनको उद्देश्य प्राप्तिको साधन (Means) को रूपमा रहेको हुन्छ ।

२. देवानी कार्यविधि कानून:

❖ कानूनलाई सारभूत कानून र कार्यविधि कानूनसमेत गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । सामान्यतः सारभूत कानूनले हक अधिकारको व्यवस्था र विवेचना गर्दछ । सारभूत कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकार हनन भएमा त्यसको प्रचलनको लागि देहायका प्रश्नहरूको समाधान गर्नुपर्छ ।

- कुन निकायमा जाने ?
- कसरी जाने ?
- कसरी उपचार प्रदान गर्ने ?
- आघातित सारभूत अधिकार कसरी पुनर्स्थापित गर्ने ?
- वस्तुतः उल्लिखित प्रश्नहरूको उत्तर दिने कानून नै कार्यविधि कानून हो ।

- Salmond ले "The law of procedure may be defined as that branch of the law which governs the process of litigation." भनेका छन् ।
- यसलाई ल्याटिन भाषामा "*Jus quod ad actiones pertinet*" भनिन्छ । जसको अर्थ कारवाहीको कानून (Law of Actions) हो ।
- यसले देवानी र फौजदारी मुद्दामा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियालाई समेट्दछ । कार्यविधि कानूनमा मूलतः देहायका पाँच तत्वहरू हुन्छन् ।

कार्यविधि कानून
(Procedural
Law)

समाव्हान
Summons

अभिवचन
Pleadings

प्रमाण
Proof

फैसला
Judgement

कार्यान्वयन
Execution

❖ सामान्यतः कार्यविधि कानूनलाई दुई भागमा विभाजित गरिन्छः

- फौजदारी कार्यविधि कानून
- देवानी कार्यविधि कानून

- सिद्धान्ततः देवानी मुद्दा भन्नाले कानूनबमोजिम फौजदारी मुद्दाको रूपमा परिभाषित गरिए बाहेकका कानूनी हक, हैसियत, पद, पारिवारिक सम्बन्ध, सम्पत्ति वा देवानी प्रकृतिको अन्य कुनै हक वा दायित्वसम्बन्धी मुद्दालाई जनाउँदछ ।
- देवानी मुद्दाको दायरी, कारवाही, सुनुवाइ, निर्णय, पुनरावेदन तथा सोसँग सम्बद्ध अन्य प्रक्रिया र त्यस्ता मुद्दामा भएका निर्णयहरूको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रक्रियाको उद्घोष गर्ने कानूनलाई देवानी कार्यविधि कानून भनिन्छ ।

- "Civil Procedure: Body of law concerned with methods, procedures and practices in civil litigation."
- "Civil Procedure: These rules govern the process of how civil (non-criminal) cases are handled, from the filing of an initial complaint through any subsequent appeals."
- "देवानी कार्यविधि संहिताले देवानी प्रकृतिको विवाद निरूपण गर्न अपनाईने प्रक्रिया निर्धारण गर्दछ र यो देवानी न्याय प्रशासनको एक अत्यन्त महत्वपूर्ण पक्ष हो ।"
- देवानी कार्यविधि कानून भन्नाले देवानी मुद्दाहरूको प्रारम्भदेखि निर्णय कार्यान्वयन चरणसम्मका प्रक्रियासँग सम्बद्ध नियमहरूको पुञ्जलाई जनाउँदछ ।

३. देवानी कार्यविधि कानूनका सामान्य सिद्धान्तः

- विधिशास्त्रमा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्त भए जस्तै विश्वव्यापी रूपमा आत्मसात् गरिएका देवानी कार्यविधि कानूनका केही सामान्य सिद्धान्तहरू छन् ।
- हाम्रो सन्दर्भमा पनि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अनेकन् सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् । देवानी कार्यविधि कानूनका सामान्य सिद्धान्त भन्नाले देवानी न्याय प्रशासन एवं देवानी न्याय सम्पादनका सन्दर्भमा मार्ग दर्शनको रूपमा अवलम्बन गर्नुपर्ने सर्वव्यापी वा आधारभूत वा प्रतिस्थापित नियमहरूलाई जनाउँदछ ।
- न्याय प्रयोजनपरक एवं परिणामदायी बनाउनका लागि केही मान्य सिद्धान्त वा निष्ठा नियमहरू पूर्व शर्तको रूपमा रहेका हुन्छन् ।
- यी सिद्धान्तहरूको समावलम्बनद्वारा देवानी न्यायमा एक रूपता ल्याउन सकिन्छ ।
- यस्ता सामान्य सिद्धान्तहरूलाई जनआस्था एवं विश्वासको प्रतीक मानिन्छ ।
- देवानी कार्यविधि कानूनका सिद्धान्तहरूलाई सामान्यतया देहायका दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

❖ देवानी कार्यविधि कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्तः

- देवानी कार्यविधि कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्त भन्नाले त्यस्ता आधारभूत वा मूलभूत सिद्धान्तहरू हुन् जुन देवानी न्याय प्रशासनको क्रममा सम्बद्ध सर्वपक्षले अनिवार्य रूपमा परिपालन गर्नु पर्दछ । प्रायः यस्ता सिद्धान्तहरू प्रत्यक्ष रूपमा देवानी कार्यविधि कानूनमा नै समाहित गरिएका हुन्छन् ।
- उदाहरणार्थ: Civil Procedure Law of the People's Republic of China, 1991, Part 1, Chapter I मा देवानी कार्यविधि कानूनका आधारभूत सिद्धान्तहरू समाहित गरिएको पाइन्छः
- जापानको Code of Civil Procedure, 1996, Part I, Chapter I मा देवानी कार्यविधिको सामान्य नियमहरू समाहित गरिएको पाइन्छ।
- क्यानाडाको क्युबेक प्रान्तको Code of Civil Procedure, Title II, Chapter III मा पनि Guiding Principles of Procedure को रूपमा सिद्धान्तहरू समाहित गरिएको पाइन्छः

- देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा देवानी कार्यविधि कानूनका सामान्य सिद्धान्तहरू समाहित गरिएको पाइन्छ:

❖ देवानी कार्यविधि कानूनका अन्य सिद्धान्त:

देवानी कार्यविधि कानूनका अन्य सिद्धान्त भन्नाले त्यस्ता सिद्धान्तहरू हुन् जुन प्रत्यक्ष रूपमा देवानी कार्यविधि कानूनमा समाहित गरिएको हुँदैन । देवानी कार्यविधि कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्तको जस्तो बाध्यकारी शक्ति यसमा नभए तापनि देवानी न्याय सम्पादनको क्रममा यसको महत्व रहेको हुन्छ ।

❖ अन्य मुलुकहरूको देवानी कार्यविधि कानून, देवानी कार्यविधि संहिता र प्रतिपादित सिद्धान्तहरूसमेतका आधारमा देवानी कार्यविधि कानूनका केही महत्वपूर्ण सामान्य सिद्धान्तहरू देहायबमोजिमका छन्:

३.१ देवानी कार्यविधि कानूनको पश्चात्दर्शी असर हुने:

- सामान्यतः सारभूत कानूनले व्यक्तिलाई दण्ड सजाय गर्ने एवं व्यक्तिको हक अधिकार सिर्जना गर्ने हुँदा सारभूत कानूनलाई पश्चात्दर्शी असर (**Retrospective effect**) हुने गरी लागू गर्न सकिन्न । यस्तो कानून भविष्यदर्शी (**Prospective**) रुपमा मात्र लागू गर्न सकिन्छ ।
- तर कार्यविधि कानूनको प्रकृतिअनुरूप देवानी कार्यविधि कानूनले व्यक्तिलाई दण्ड सजाय गर्ने वा व्यक्तिको हक अधिकारको सिर्जना गर्ने नभई व्यक्तिको अपहरित वा आघातित अधिकारको प्रचलन गराउने तरिकाको व्यवस्थासम्म गर्ने हुँदा देवानी कार्यविधि कानूनलाई सो कानूनको जन्म मितिभन्दा अगाडिदेखि लागू हुने गरी अर्थात् पश्चात्दर्शी असर हुने गरी लागू गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता स्थापित भएको पाइन्छ ।
- वस्तुतः कार्यविधि कानूनमा पश्चात्दर्शी असर हुन्छ वा पहिलेको मितिदेखि लागू हुन्छ भनी विशेष व्यवस्था वा दफा समावेश गर्न आवश्यक पर्दैन । जबसम्म कुनै व्यक्तिको कानून प्रदत्त अधिकारमा असर पुग्दैन, तबसम्म उसलाई कार्यविधि कानूनको पश्चात्दर्शी प्रयोगमा आपत्ति गर्ने अधिकार हुँदैन । सामान्य सिद्धान्त यो छ कि कार्यविधि कानूनमा गरिएको अदलबदलको पश्चात्दर्शी असर हुन्छ, जबसम्म यसको विरुद्ध उचित कारण हुँदैन ।
- “... कार्यविधि ऐनको पश्चात्दर्शी असर गरी प्रयोग गर्न मिल्छ । ऐनमा नै पश्चात्दर्शी असर हुन्छ भनी किटानी व्यवस्था हुनु पर्दैन, किनभने यस्तो ऐनले कसैको अधिकारमा आघात पुऱ्याउँदैनन् ।” (नि नं ५८२)

३.२ सुनुवाइ खुला इजलासमा हुने:

- न्याय निरूपणको सिलसिलामा सञ्चालन गरिने अदालती कारवाही सामान्यतया खुला रूपमा हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ ।
- यो सिद्धान्त "**Justice should be administered in public**" भन्ने मान्यतामा आधारित छ ।
- अदालती कारवाही खुला रूपमा सञ्चालन हुनुपर्छ भन्नुको अर्थ मुद्दाको सुनुवाइको प्रक्रियामा मुद्दामा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहने वादी, प्रतिवादी, निजहरूका कानून व्यवसायी, अदालतका कर्मचारीहरूका अतिरिक्त अदालती कारवाहीमा सहभागी हुन इच्छुक अन्य सर्वसाधारण तथा सञ्चारकर्मीसमेतको पहुँच हुनु हो ।
- खुला इजलासको अवधारणाअनुसार मुद्दाको सुनुवाइ हुँदा सर्वसाधारण एवं सम्बन्धित पक्षहरूको खुला रूपमा पहुँच मात्र नभई मुद्दासँग सम्बद्ध तथ्य एवं प्रमाणसमेत खुला रूपमा प्रस्तुत गर्न पाउने अवसरको प्रयोगसमेत पर्दछ ।
- वस्तुतः खुला इजलासको व्यवस्थाले निष्पक्षताको अनुभूति, समानताको प्रत्याभूति, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको संस्कृति अभिवृद्धि गर्दछ ।
- खुला इजलासको सिद्धान्त “न्याय गरेर मात्र हुँदैन, न्याय गरेको देखिनु पनि पर्छ” भन्ने मान्यतामा आधारित छ ।
- मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले कानूनद्वारा स्थापित सक्षम, स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाइ गराई पाउन अधिकारको प्रत्याभूत गरेको पाइन्छ ।

- सिद्धान्ततः सार्वजनिक सुनुवाइ भनेको नै अदालतका हरेक काम कारवाही खुला हुने र त्यसमा सबैको पहुँच हुने पद्धति हो ।
- तर खुला इजलासको सिद्धान्त निरपेक्ष व्यवस्था भने अवश्य होइन । खुला इजलासमा सुनुवाइ भनेको व्यक्ति र समग्र समाजको हित गर्ने रक्षा कवच भए तापनि मुद्दाका पक्षहरूको संवेदनशीलता, गोपनीयता, सार्वजनिक हित, राष्ट्रिय सुरक्षा, नैतिकता, न्यायिक निष्पक्षता एवं समानताका लागि उचित वातावरणको कोणबाट खुला इजलास नियन्त्रित र व्यवस्थित गर्न सकिने मान्यताको पनि विकास भएको पाइन्छ ।
- तसर्थ, कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा वा मुद्दाका पक्षले दिएको निवेदनको आधारमा अदालतले अन्यथा आदेश गरेकोमा बाहेक मुद्दाको कारवाही, सुनुवाइ र किनारा खुला इजलासमा नै हुने देवानी कार्यविधि कानूनको सामान्य सिद्धान्त हो ।
- यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “... हाम्रो न्यायिक प्रक्रियाहरू स्वचालित रूपमा सामान्यतः खुला सुनुवाइको पद्धतितर्फ अभिमुख भएका छन् । वास्तवमा न्यायिक सुनुवाइलाई सामान्यतया खुला राख्ने हाम्रो न्यायिक प्रणालीको विशेषताकै रूपमा रहेको भन्न सकिन्छ ... सामान्यतया सार्वजनिक वा खुला इजलासको औचित्यमा प्रश्न गर्ने ठाउँ रहँदैन तापनि खास किसिमका मुद्दा वा व्यक्तिहरू संलग्न भएका मुद्दामा खास सूचनाहरू गोप्य राखी सुनुवाइ खुला गरिएको वा सुनुवाइ बन्द इजलासबाट भएको कारणले मात्रै स्वच्छ न्यायिक सुनुवाइ हुन नसक्ने ठान्नु पर्ने कुनै कारण देखिन्न ।” भनी सन्तुलित व्याख्यासमेत भएको पाइन्छ । (नि नं ७८८०)

३.३ अधिकार प्राप्त अदालतबाट सुनुवाइ हुने:

- अधिकार क्षेत्र (**Jurisdiction**) न्याय प्रशासनको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसलाई न्याय प्रशासनको आधारस्तम्भ मानिन्छ । अधिकार क्षेत्रको बृहत् अर्थले अधिकार (**Power**) लाई समेट्छ भने संकीर्ण अर्थले निर्णय गर्ने अधिकार (**Power to decide**) लाई मात्र समेट्छ ।
- वस्तुतः अधिकार क्षेत्रलाई सीमित गर्न नहुने मान्यता रहेको हुँदा यसको अर्थ बृहत् रूपमा लिनु उपयुक्त मानिन्छ । अतः अधिकार क्षेत्र भन्नाले निर्णय गर्ने अधिकार मात्र नभई कुनै पनि विवादमा कारवाही गर्ने, सुनुवाइ गर्ने, प्रमाण बुझ्ने, आवश्यक कानूनको व्याख्या गर्ने, निर्णय गर्ने र निर्णयको कार्यान्वयन गर्ने आदि अधिकारसमेतलाई जनाउँदछ ।
- अधिकार क्षेत्रको प्रयोग गर्नका लागि अधिकार क्षेत्रको विद्यमानता हुनुपर्दछ । अधिकार क्षेत्रको अभावमा गरिएको काम कारवाही वा निर्णय निष्प्रभाव एवं निरर्थक भई शून्य हुन्छ ।
- तसर्थ, मुद्दाको कारवाही, सुनुवाइ र किनारा कानूनबमोजिम अधिकार क्षेत्र प्राप्त अदालतबाट मात्र हुनुपर्ने सिद्धान्त स्थापित भएको पाइन्छ ।
- प्रस्तुत सिद्धान्त "*Designatio iudicialium est a rege; jurisdictio vero ordinaria a lege*" - The appointment of justices is by the king, but their ordinary jurisdiction by the law. भन्ने सूत्रमा आधारित छ ।
- सिद्धान्ततः अदालतको अधिकार क्षेत्रको मूल आधार आफ्नो फैसला कार्यान्वित गर्न सक्ने शक्ति हो । यदि फैसला कार्यान्वित गर्न सकिन्न भने त्यस्तो मुद्दामा अदालतबाट अधिकार क्षेत्र ग्रहण गर्न मिल्दैन ।

अधिकारक्षेत्रको सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट देहायका महत्वपूर्ण कानूनी सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- अधिकार क्षेत्रको सिर्जना र समाप्ति कानूनद्वारा मात्र हुन्छ । अतः अड्डा अदालतहरूलाई अधिकार प्रदान गर्ने र सो अधिकार भित्रने कुरा कानूनमा प्रष्ट रूपले उल्लेख हुनुपर्छ ।
- अधिकार क्षेत्रको प्रश्न कानूनी प्रश्न हो । अतः कुनै पक्षले अधिकार क्षेत्रको बारेमा विरोध नगरे पनि अधिकार क्षेत्रको प्रश्न विशुद्ध कानूनी प्रश्न भएको हुनाले त्यस्तो कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा अदालत आफैले पनि जानकारी लिनु पर्दछ ।
- पक्षहरूको सहमतिबाट अधिकार क्षेत्रको सिर्जना, समाप्ति र संशोधन हुन सक्दैन भन्ने कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्त छ । अतः पक्षको सम्मति या स्वीकृति हुँदैमा कुनै अड्डा अदालत वा अधिकारीले आफ्नो अधिकार क्षेत्र नभएको आफूले हेर्न नपाउने मुद्दा हेर्न छिन्न पाउने होइन ।
- अधिकार क्षेत्रको अभावमा भएको निर्णय निष्प्रभाव र निरर्थक भई बदर हुने ।
- स्पष्ट कानूनी व्यवस्था बेगर मुद्दा सर्न सक्दैन । अतः तत्काल प्रचलित कानूनबमोजिम दायर भएको मुद्दा पछि आएको कानूनले नयाँ निकायमा सर्ने किटानी व्यवस्था गरेमा बाहेक पहिले दायर भएकै निकायबाट हेरिनु पर्दछ ।

- माथिल्लो तहको अदालतको आदेश एवं निर्देशले मात्र अधिकार क्षेत्र सिर्जना हुन सक्दैन । अतः माथिल्लो तहको अदालतले दिएको निर्देशानुसार तल्लो तहको अदालतबाट निर्णय भएको भन्ने कारणले मात्र कानून विरुद्धको कारवाही र निर्णयले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न सक्दैन ।
- अनधिकृत निकायबाट भएको कारवाही र निर्णय बदर हुने अवस्थामा फेरी कारवाही र निर्णय हुनका लागि मुद्दा अधिकार प्राप्त निकायमा पठाउने व्यवस्था नै कानूनले गरेको छैन ।
- अदालतको सर्वोच्चता: कानून दुविधापूर्ण भएबाट वा कानूनमा कुनै कमी भएबाट कुनै विषयवस्तु अदालत र कुनै प्रशासकीय अधिकारीमध्ये कसको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्दछ भन्ने व्याख्याको प्रश्न उठेमा अदालतकै अधिकार क्षेत्र रहेको अनुमान गर्नुपर्ने कानूनी सिद्धान्त सर्वत्र मानि आएको पाइन्छ ।
- समर्पणको सिद्धान्त: मुद्दाका दुबै पक्षले निर्णय लिन नेपालको अदालतमा समर्पित गरेको मुद्दामा प्रतिवादीको नेपाल स्थित चल सम्पत्तिबाट वादीको हक दिलाउने भराउने विषयमा निर्णय गर्न नेपालको अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दैन भन्न मिल्दैन । त्यस्तै वादी प्रतिवादी दुबै पक्ष विदेश भारतका नागरिक भए पनि यहाँकै कानूनबमोजिम नालिस लिन दुबै पक्षले यहाँको अदालतको अधिकार क्षेत्रमा आफूलाई समर्पण गरेका र निजी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सिद्धान्त अनुसार कुनै व्यक्तिको अचल सम्पत्ति अन्य मुलुकमा रहेकोमा दुई राज्यको अन्य सन्धि या सम्झौता रहेनछ भने त्यस्तो अचल सम्पत्तिको हकमा जुन देशमा सो सम्पत्ति रहेको छ, त्यसै देशको कानूनबमोजिम हुने र नेपालमा भएको सम्पत्तिमा नेपालको कानूनबमोजिम अंश पाउने देखिन्छ । (नि नं ७०८)

३.४ हक बेहकको प्रश्न अदालतबाट मात्र निरूपण हुने:

- कानूनतः कुनै विषयमा हक बेहकको प्रश्न उपस्थित भएमा सो प्रश्नको निरूपण नियमित अदालत (जिल्ला अदालत, पुनरावेदन/उच्च अदालत, सर्वोच्च अदालत) बाट मात्र हुने मान्यता रहेको पाइन्छ ।
- नियमित अदालत बाहेक अन्य अदालत वा निकायमा विचाराधीन कुनै मुद्दाको कारवाहीको क्रममा हक बेहकको प्रश्न निरूपण भएपछि मात्र अन्य विषयमा कारवाही, सुनुवाइ र किनारा गर्नुपर्ने देखिएमा सम्बन्धित अधिकारीले नियमित अदालतबाट हक बेहक सम्बन्धमा निरूपण गरी आउन पक्षहरूलाई आदेश गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- कुनै पनि मुद्दामा वादी प्रतिवादी बीच मुख नमिली सबूद प्रमाण बुझी विवादित विषयमा हक सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन आउँछ भने त्यस मुद्दामा हक बेहक वा तेरो मेरो प्रश्न समावेश भएको मान्नुपर्ने हुन्छ ।
- सिद्धान्ततः नियमित अदालतले न्याय सम्पादनको सिलसिलामा न्यायका मूल्य, मान्यता र मापदण्डको पूर्णरूपमा समावलम्बन गर्दछ । तसर्थ, प्रचलित कानूनले कुनै विवादमा तेरो मेरो वा हक बेहकको प्रश्न उपस्थित भएमा आवश्यक प्रमाण बुझी सो प्रश्नको निरूपण गर्ने अधिकार नियमित अदालतलाई मात्र प्रदान गरेको पाइन्छ ।
- “हक बेहकको प्रश्न समावेश भएको मुद्दामा मालपोत कार्यालयलाई प्रमाण बुझी इन्साफ गर्न सक्ने अधिकार क्षेत्र प्रदान गरेको देखिन नआउने । हक बेहकको प्रश्न समावेश भएको अवस्थामा विवादित जग्गा दर्ता गर्ने गरी मालपोत कार्यालयले गरेको निर्णयलाई त्रुटिपूर्ण ठहर गरी हक बेहकमा अदालतमा नालिस गर्नुपर्ने ।” (बु-४०६-९)

३.५ कानूनी हैसियतसम्बन्धी विवाद नियमित अदालतबाट मात्र निरुपण हुने:

- हाम्रो कानून प्रणालीले कुनै व्यक्तिको नाता कायम, सम्बन्ध विच्छेद वा कानूनी हैसियतसम्बन्धी संवेदनशील प्रकृतिको विवादहरू नियमित अदालतबाट मात्र निरुपण हुने मान्यतालाई अङ्गीकार गरेको पाइन्छ ।
- अतः नियमित अदालत बाहेक अन्य निकायले त्यस्ता विवादहरूको निरुपण गर्न पाउँदैन । प्रस्तुत सिद्धान्तलाई समावलम्बन गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट देहायका कानूनी सिद्धान्तहरूसमेत प्रतिपादन भएको पाइन्छः
- “नाता सम्बन्धमा ... कारवाही चलाउने अधिकार प्र.जि.अ. लाई नभएको” (नि नं ४१६६)
- “कानूनी व्यवस्थाले तोकेको प्रक्रिया पूरा गरी रितपूर्वक अदालतबाट निर्णय गराई सम्बन्ध विच्छेद नभएसम्म ... व्यवहार प्रमाणबाट सम्बन्ध विच्छेद भएको मान्न नमिल्ने” (बु-३७०-११)

३.६ अधिकार क्षेत्र शून्य नहुने

- सिद्धान्ततः अधिकार क्षेत्र कहिले पनि शून्यको स्थितिमा रहन सक्दैन । किनकि जहाँ अधिकारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ, त्यहाँ उपचारको व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ ।
- प्रस्तुत सिद्धान्त "*Ubi jus, ibi remedium* - where there is a right, there is a remedy." भन्ने ल्याटिन सूत्रमा आधारित छ ।
- वस्तुतः अधिकार र उपचार एउटै सिक्काको दुई भाग हुन् । अतः यिनीहरूलाई पृथक गर्न मिल्दैन । कानूनले कुनै अधिकारको व्यवस्था गरेपछि त्यसको उपचार र उपचार प्रदान गर्ने कुनै न कुनै निकाय पनि भएकै सम्भन्नु पर्ने हुन्छ ।
- “अधिकार क्षेत्र शून्य स्थितिमा रहेको हुँदैन यो सर्वमान्य सिद्धान्त पनि हो । ... क्षेत्राधिकार नतोकिएको स्थितिमा शुरु जिल्ला अदालतले आफ्नो इलाकाभित्रको मुद्दा मामिलाको शुरु कारवाही किनारा गर्ने अधिकार देखिने” (नि नं ३३५६)

३.७ निर्णय गर्नबाट पन्छिन नहुने

- सिद्धान्ततः स्पष्ट फौजदारी कानूनको अभावमा फौजदारी कसुर कायम गर्न सकिन्न । फौजदारी कानूनको व्याख्या गर्दा अक्षरशः एवं कठोर रूपमा गर्नु पर्दछ । फौजदारी कानूनमा **"Analogy of Law"** को हिसाबले व्याख्या र विवेचना गर्न फौजदारी विधिशास्त्रको मान्यताले अनुमति प्रदान गर्दैन ।
- तर, देवानी कानूनको सन्दर्भमा न्यायाधीशले देवानी कानून अप्रष्ट वा अपूर्ण वा अपर्याप्त भएको आधार लिई मुद्दाको निर्णय गर्नबाट पन्छिन पाउने छैन । यस्तो अवस्था परेमा **"Analogy of Law"** अर्थात् अन्य देवानी कानून वा देवानी न्यायका मान्य सिद्धान्तको आधारमा निर्णय गर्नु पर्नेछ ।
- प्रस्तुत सिद्धान्तलाई समावलम्बन गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “तत्कालीन राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक ऐन, २०३१ को दफा ४७ बमोजिम लिलाम भएकोमा लिलाम सदर कायम नरहेकोमा लिलामबाट हक पाउनेले के फिर्ता पाउने भन्ने बारेमा स्पष्ट व्यवस्था देखिन्न । ... लिलाम गर्नेले कानूनको रीत पुर्‍याउन नसकेको कारणबाट सकारवालाले सकार गरेको लिलाम कायम रहन नसकेको अवस्थामा सोको कारणबाट सकारवालाले व्यहोर्न परेको आर्थिक परिणामलाई अनदेखा गर्न न्याय र विवेकले समेत दिँदैन । मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको महलको १० नं. मा हक छाडी दिए लिएको सदर नभएको अवस्थामा त्यस्तो किसिमको रकम भरी पाउने व्यवस्था भएको देखिएको र लेनदेन व्यवहारको १० नं. कै अवस्थाको मुद्दा प्रस्तुत मुद्दा नभए पनि यस किसिमको स्थितिमा लगानीकर्ताको त्रुटि बिना अकारण आर्थिक क्षति वा अन्याय व्यहोर्न लगाउन नमिल्ने... वादीले लिलाम सकार गरेका बखतको थैली र सोको कानूनबमोजिमको व्याज र रजिष्ट्रेशन दस्तूर भरी पाउने...” भनी कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ । (नि नं ८५४५)

३.८ फिराद दावी गर्न हकदैया हुनुपर्ने:

- कुनै पनि विषयमा हक पुग्ने पक्षले फिराद वा उजूरी लिई उपचारका लागि अदालतमा प्रवेश गर्ने सशक्त माध्यम भनेको हकदैया (*Locus Standi*) हो ।
- यसको अर्थ "A place of standing; standing in court. A right of appearance in a court of justice" भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।
- वस्तुतः हकदैयाले संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त हकमा आघात परेको विषयमा सक्षम अदालतमा उपस्थित भई सो हक प्रचलनार्थ नालिस, उजूर वा प्रतिवाद वा खण्डन गर्न सक्ने सक्षम हकलाई जनाउँदछ ।
- हकदैयासम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त यो छ कि कसैले पनि अर्काको लागि अदालतमा नालिस उजूर गर्न सक्दैन
- प्रस्तुत सिद्धान्त "*Nemo alieno nomine lege agere potest.*"- No one can sue in the name of another. भन्ने ल्याटिन सूत्रमा आधारित छ ।
- हकदैयाको विषय कानूनद्वारा सुनिश्चित गरिएको हुन्छ । कानूनद्वारा निर्दिष्ट मुद्दा एवं सार्वजनिक सरोकारको विवाद बाहेक अन्य देवानी मुद्दाको सन्दर्भमा जसको हकमा आघात पुगेको छ, उसैले नालिस दिनु पर्दछ ।

- यस सन्दर्भमा जुताले कहाँ दुःखाएको छ भन्ने कुरा जुता लगाउने व्यक्तिलाई मात्र थाहा हुन्छ (**The wearer knows where the shoe pinches.**) भन्ने अंग्रेजी उखानसमेत रहेको छ ।
- कानूनतः अरुको हकमा अख्तियारनामा लिई र अशक्त, असक्षम, अति वृद्ध, अन्धाअन्धी, नाबालिग एवं अनुपस्थित (विदेश गई फर्की आउने निश्चित नभएको) आदि पक्षको हकमा अड्डाको अनुमति लिई नालिससमेत दायर गर्न सकिन्छ ।
- त्यस्तै सार्वजनिक सरोकारको विवाद एवं न्यायिक सक्रियवादको अवधारणाले हकदैयाको क्षेत्र विस्तारित भएको पाइन्छ ।
- जेहोस् अदालतमा फिरादपत्र दायर गर्न चाहने व्यक्तिले कुनै दावी लिन निजमा अधिकार रहेको वा त्यस्तो दावीको सम्बन्धमा निजको कानूनसम्मत हित वा सरोकार रहेको बेहोरा फिरादपत्रमा उल्लेख गरी निजको हकदैया रहेको कुरा प्रष्ट रूपमा देखाउनु पर्नेछ । किनकि हकदैयाको अभावमा दायर भएको दावी सदासर्वथा खारेजभागी हुँदा खारेज नै हुन्छ ।

- यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट हकदैयाविहीन व्यक्तिले दिएको दाबी खारेज हुने,
- सञ्चालक समितिले दायर गर्नुपर्ने मुद्दा अरुबाट दायर गरे खारेज हुने,
- बैंकको वारेसनामा बेगर लेखापालले नालिस दिएमा इन्साफ गर्न नमिल्ने,
- कानूनबमोजिम दर्ता नभएको संस्थाको नामबाट मुद्दा मामिला गर्ने अधिकार नहुने,
- हकदैयासम्बन्धी सिद्धान्तले एकाको हकमा अर्काको नालिस गर्न अनुमति प्रदान नगर्ने,
- बाबु जीवित छँदै बाबुको अख्तियारनामा बेगर नालिस गर्न हकदैया नपुग्ने,
- बाबु ७९ वर्षको मोतिविन्दु भई स्मरण शक्ति कम भएको स्थितिमा बाबुसँग संयुक्त हक राख्ने छोराको फिराद लाग्ने
- सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणार्थ सरोकार पर्ने कुनै पनि व्यक्तिले नालिस दिन पाउनेसमेत कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

३.९ पक्षहरूको हैसियत समान रहने:

- मुद्दाको कारवाही, सुनुवाइ र किनारा गर्दा मुद्दाको पक्षहरूको हैसियत समान रहनु पर्दछ । अदालतले मुद्दाको प्रत्येक पक्षलाई समान व्यवहार गर्नु पर्दछ ।
- मुद्दाको कारवाहीको क्रममा नेपाल सरकार वा त्यसको कुनै निकाय वा कुनै कानूनी व्यक्ति अदालतसमक्ष वादी वा प्रतिवादीको रूपमा प्रस्तुत भएकोमा कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा वा अदालतबाट अन्यथा आदेश भएकोमा बाहेक नेपाल सरकार वा त्यसको कुनै निकाय वा कुनै कानूनी व्यक्तिले हैसियत, सुविधा, सहूलियत, उन्मुक्ति वा छुट दावी गर्न सक्दैन ।
- वस्तुतः प्रस्तुत सिद्धान्त प्रतिद्वन्दात्मक कारवाही र वाहुहरूको समानता (Adversarial Proceedings and Equality of Arms) को मान्यतामा आधारित छ ।
- “वाहुहरूको समानता” स्वच्छ सुनुवाइको एउटा अत्यावश्यक पक्ष हो । यसको खास अर्थ वादी र प्रतिवादीप्रति अदालतको समान दृष्टिकोण रहनु पर्छ भन्ने हो ।

- “कुनै पनि पक्षको हितमा असर पर्ने गरी कुनै निर्णय गर्दा निजलाई आफ्नो कुरा भन्न पाउने मौका कानूनले प्रदान गरेकोमा आफ्नो कुरा भन्न पाउने समयावधि बाँकी छँदै निर्णय गर्नु कानूनविपरीत हुन जान्छ ।” (नि नं १५४६)
- “मुद्दाको एउटा पक्षलाई तारिख तोकिएको अवस्थामा सो भन्दा अगाडि नै अर्को पक्षको निवेदनमाथि सुनुवाइ गरी आदेश गर्नु कानूनसम्मत नहुने ।” (नि नं ८७९२)

३.१० मिलापत्र वा मेलमिलाप गर्न मौका दिनुपर्ने:

- सिद्धान्ततः मुद्दा गर्ने अधिकार अन्तर्गत मिलापत्र वा मेलमिलाप गर्ने अधिकारसमेत पर्दछ । तसर्थ, अदालतले कुनै पनि मुद्दाको फैसला गर्नु पूर्व त्यस्तो मुद्दामा मिलापत्र वा मेलमिलाप गर्न पक्षहरूलाई अवसर दिनु पर्दछ ।
- यदि मुद्दाका पक्षहरू मिलापत्र वा मेलमिलाप गर्न मञ्जुर भएमा जुनसुकै तहमा रहेको मुद्दा भए पनि मिलापत्र वा मेलमिलाप गर्ने अवसर एवं अधिकारबाट बञ्चित गरिनु हुँदैन ।
- प्रस्तुत सिद्धान्त दुबै पक्षको जीत हुने गरी (**win win situation**) शीघ्र, सरल, सहज र सुलभ तवरले विवाद समाधान गर्ने एक वैकल्पिक पद्धतिको मान्यतामा आधारित छ ।
- बङ्गलादेशमा देवानी मुद्दा र बङ्गलादेशको अपराध कार्यविधि संहिता (दफा ३४५) अनुसार ससाना फौजदारी मुद्दामा मेलमिलाप गर्न सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।
- अदालतमा विचाराधीन देवानी मुद्दामा मेलमिलाप गराउने प्रणाली सिङ्गापुरमा १९९४ देखि सुरु भएको हो ।
- त्यस्तै बेलायतमा २६ अप्रिल १९९९ देखि लागू भएको देवानी कार्यविधि नियमावली (Civil Procedure Rules) ले Court Referred Mediation लाई मान्यता दिएको, नियमावलीले मुद्दा सुनुवाइ गर्नु पूर्व र सुनुवाइको क्रममा मेलमिलापको लागि पठाउन सक्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

❖ हाम्रो न्यायिक प्रणालीले मिलापत्र वा मेलमिलाप प्रक्रियालाई आत्मसात् गरी प्रत्येक व्यक्तिको सर्वसुलभ रूपमा न्याय प्राप्त गर्ने अधिकारलाई महत्व दिएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट देहायका कानूनी सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

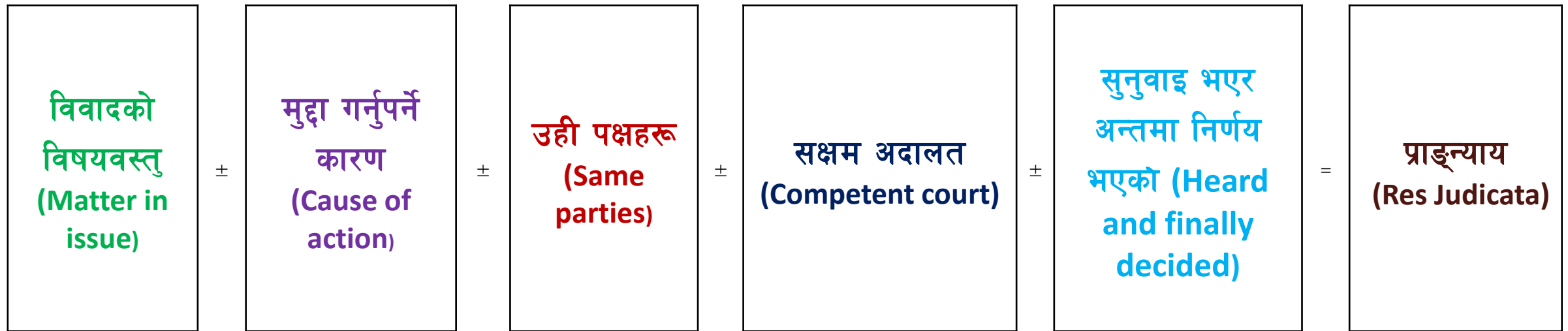
- “मेलमिलापलाई प्रोत्साहन गर्नुको साटो कानूनमा जरिवाना बापत बक्सौनी लिई मिलापत्र गर्ने व्यवस्था नभएकोले मिलापत्र गर्न नमिल्ने भनी ... गरेको आदेश अ.व. १८३ नं. अनुरूप नदेखिंदा उक्त आदेश बदर हुने” (बु ४१८-५)
- “मिलापत्रका शर्तहरू पक्षहरूका ईच्छाअनुरूप रहने हो । ती ईच्छाका कारणहरू मिलापत्रमा देखाइन आवश्यक हुँदैनन् ।” (नि नं ८७९६)
- “ ... मिलापत्र गर्न कानूनले रोक नलगाएको भएपछि कानूनले तोकेको दस्तूर राखी मिलापत्र गर्न हुने ।” (नि नं ८२१६)

३.११ प्राङ्न्यायको सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने:

- प्राङ्न्यायलाई ल्याटिन भाषामा "*Res Judicata*" भनिन्छ । "*Res*" को अर्थ "*a thing*" र "*Judicata*" को अर्थ "*already decided*" हो ।
- वस्तुतः एक पटक एउटा विवादमा सक्षम अदालतबाट निर्णय भइसकेपछि पुनः सोही विवादमा अर्को निर्णय गर्न रोक लगाउने सिद्धान्त नै प्राङ्न्यायको सिद्धान्त हो ।
- यो एकपटक निर्णय भइसकेको विवादमा पुनः अदालत एवं पक्षको श्रम, सीप, समय र सम्पत्ति खर्च गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यताको प्रतीक हो । उही विवादमा उही पक्षलाई पुनः हैरानी हुनबाट बचाउने सुरक्षा कवच हो । अनि मुद्दा मामिलाको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने समाजको चाहनाको प्रतिविम्ब हो ।
- प्रस्तुत सिद्धान्त रोमन विधिशास्त्रका देहायका तीन सूत्रमा आधारित भएको मानिन्छ ।
 - "*Interest reipublicae ut sit finis litium.*"- It concerns the state that there be an end of law suits."
 - "*Nemo debet bis vexari pro una et eadem causa.*"- No man ought to be twice troubled or harassed for one and the same cause.
 - "*Res judicata pro veritate accipitur.*" - A matter adjudged is taken for truth

(Black's law dictionary 5th edition)

❖ कुनै पनि मुद्दामा प्राङ्गन्यायको सिद्धान्त आकर्षित हुन्छ कि हुँदैन भन्ने प्रश्न उठेमा देहायका पाँच तत्वहरूको परीक्षण गरी निष्कर्षमा पुग्न पर्ने हुन्छ ।

- प्राङ्न्यायको सिद्धान्तको सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नाम परिवर्तन भएकै कारणले मात्र अ.बं. ८५ नं. लागू नभएको भन्ने नमिल्ने,
- आफै प्रतिपादीयुक्त फैसला बदरार्थ दायर गरेको फिरोद अ.बं. ८५ नं. विपरीत हुने,
- अ.बं. ८५ नं. आकर्षित हुनलाई अधिल्लो मुद्दाको विवादको विषयवस्तु र निष्कर्ष गरीनु पर्ने कुरा एउटै हुनुपर्ने,
- फरक फरक अवस्थाबाट सिर्जना भएको मुद्दामा वादी र केही प्रतिवादी एउटै हुँदा मात्र प्राङ्न्यायको सिद्धान्त आकर्षित हुन नसक्ने,
- क्षेत्राधिकारको प्रश्न उठाई खारेज भएको अवस्थालाई दावीको विषयमा अन्तिम फैसला भएको भन्ने अर्थ लगाई प्राङ्न्यायको सिद्धान्त आकर्षित गर्न नमिल्ने,

● प्राङ्न्यायको सिद्धान्त अदालती कारवाहीमा मात्र लागू हुन्छ । प्रशासकीय कार्यमा लागू नहुने भनी कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

● त्यस्तै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “... मुद्दामा पक्षले पक्षले तारेख गुजार्नु, दावी पुग्न सक्दैन भन्नु रीत नपुर्‍याई दर्ता गरेको देखिनु, कोर्टफी नै नपुग हुनु वा तिर्न नसक्नु आदि कतिपय अवस्थामा प्राविधिक किसिमले मुद्दा फछ्छ्यौट गर्नुपर्ने हुन्छ । ती सबै अवस्था यथार्थमा फैसला होइनन् । फैसला गर्नु भनेको पक्ष विपक्षबीचको मुख मिले वा नमिलेको कुरा तय गरी के ठहर्छ सो इन्साफको रोहमा विचार गरिने स्थिति हो भनी बुझ्नु पर्ने । कम्तिमा पनि एक पटक फिराद परेपछि अर्को पटक सोही विषयमा दावी गर्न नसक्ने गरी अयोग्यता सिर्जना गर्ने गरी इन्साफ बोलेको स्थिति सुनिश्चित गर्नु अ.बं. ८५ नं. आकर्षित हुनको लागि सान्दर्भिक देखिने । ... अंश कानूनबमोजिम स्थापित कुनै खास परिवारमा जन्मकै आधारमा प्राप्त हुने नैसर्गिक हकको विषय भएकोले व्यक्तिको नैसर्गिक हकलाई प्राङ्न्यायको सिद्धान्तको हवाला दिई निस्तेज गर्न नहुने ।” भनी कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ । (नि नं ८५९७)

३.१२ दावी परिवर्तन नहुने:

- सिद्धान्ततः एक पटक दावी गरेपछि सो कुरामा थपघट गर्न मिल्दैन । कुनै पनि व्यक्तिले दावी प्रष्ट र पूर्णरूपमा लिनु पर्दछ । अन्यथा पछि पटक पटक दावी परिवर्तन एवं परिमार्जन गर्न मिल्दैन ।
- प्रस्तुत सिद्धान्त दावी पूर्णरूपमा लिइएको हुनुपर्ने **(Pleading must be adequate)** मान्यतामा आधारित छ ।
- “पटक पटक उजूरीको बेहोरासमेत फरक फरक गरी उजूर गर्न पाउने कानूनी व्यवस्थाको अभाव भएको” (बु ८९-११)
- “पटक पटक आफ्नो दावी जिकिर परिवर्तन गरी हिड्ने वादीलाई अदालतले मद्दत गर्न सक्ने स्थिति हुँदैन ।” (बु ३३२-१)

३.१३ आवश्यक व्यक्तिलाई प्रतिवादी बनाउनु पर्ने:

- कुनै पनि व्यक्तिले अदालतमा नालिस दायर गर्दा आवश्यक व्यक्तिलाई प्रतिवादी बनाएको हुनुपर्दछ ।
- यदि दावीको विषयवस्तुसँग सम्बद्ध खास खास व्यक्तिलाई प्रतिवादी नबनाएमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसमेतको कोणबाट नालिसको अर्थ र औचित्य हुन सक्दैन ।
- अतः **Necessary parties** को अवधारणा अनुसार दावीकर्ताले आवश्यक व्यक्तिलाई प्रष्ट वतनसहित प्रतिवादी बनाई नालिस दिनु पर्दछ ।
- जुन व्यक्तिबाट क्षतिपूर्तिको रकम पाउनु पर्ने हो सोही व्यक्तिलाई विपक्षी नबनाई उनाउ व्यक्तिउपर उजूर परेकोमा क्षतिपूर्ति रकम भराउनका लागि कारवाही गर्ने हकदैया रहेको मान्न नमिल्ने (नि नं ६५६८)
- संस्थालाई विपक्षी नबनाई सो संस्थाको एक जना पदाधिकारी अध्यक्षलाई नालिस गरेको कानून अनुकूल भएको देखिएन भनी कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ । (नि नं ८०६२)

३.१४ दावीभन्दा बढी कुरामा निर्णय गर्न नहुने:

- पूर्वाग्रह विरुद्धको नियम (**Rules against bias**) लाई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको प्रथम सिद्धान्त मानिन्छ ।
- निर्णयकर्ता निष्पक्ष, निर्भिक, निष्कपट र निर्विवाद हुनुपर्छ भन्ने मान्यताको पुञ्ज नै पूर्वाग्रह विरुद्धको नियम हो ।
- तसर्थ, निर्णयकर्ताले दावीकर्ता स्वयंले दावी गरेभन्दा बढी कुरामा निर्णय गर्न हुँदैन ।
- प्रस्तुत सिद्धान्त "*Judex non reddit plus quam quod petens ipse requirit.*" - A judge does not give more than what the complaining party himself demands. भन्ने सूत्रमा आधारित छ ।
- वस्तुतः दावीभन्दा बढी कुरामा निर्णय गर्न नहुने सिद्धान्तलाई प्राकृतिक न्यायको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा लिने गरिन्छ ।
- यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट दावीकर्ताले जे जति कुरामा दावी लिएको छ, त्यतिसम्म कुरामा निर्णयकर्ताले इन्साफ गर्नुपर्ने अर्थात् दावीभन्दा बढी कुरामा निर्णय गर्न नहुने मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै कानूनी सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।
- प्रस्तुत सिद्धान्तको अपवादको रूपमा अंश मुद्दालाई लिन सकिने सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “दावी नै नगरिएको विषयवस्तुमा निर्णय गर्न वा माग गरेकोभन्दा बढी विषयमा अदालतले फैसला गर्न मिल्दैन भन्ने फैसलाको सामान्य नियम हो । तर अंश जस्तो नैसर्गिक अधिकारको विषयमा वादीले दावी गरेको अवस्थामा कायम रहेको अंशियारको संख्या पछि फैसला हुँदाको अवस्थामा घटी वा बढी हुन गएमा प्रमाणको आधारमा अंशियारहरूको वास्तविक संख्याबमोजिम निर्णय दिनुपर्ने विशेष अवस्था हुन जाने ।” (नि नं ८९७२)

३.१५ पुनरावेदनको अधिकार हुने:

- सिद्धान्ततः कुनै पनि अदालतले सुरु कारवाही एवं सुनुवाइ गरी फैसला वा अन्तिम आदेश गरेको मुद्दामा चित्त नबुझ्ने पक्षलाई पुनरावेदन सुन्ने सम्बद्ध अदालतमा कानूनबमोजिम पुनरावेदन गर्ने अधिकार हुन्छ ।
- पुनरावेदन भनेको स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको पक्षको नैसर्गिक अधिकार हो जुन कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम प्राप्त हुन्छ ।
- पुनरावेदनको अर्थ **"Resort to a superior (i.e. appellate) court to review the decision of an inferior (i.e. trial) court or administrative agency.** भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।
- पुनरावेदन भनेको तल्लो अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेश परीक्षण गरिपाउँ भनी माथिल्लो अदालतमा कानूनी अधिकार स्वरूप गरिने उजूर हो । पुनरावेदनको रोहमा तथ्य र कानून दुबै प्रश्नको पुनर्विचार हुन सक्छ । पुनरावेदन भनेको प्रारम्भिक दावीपत्रको निरन्तरतासम्म हो ।
- अतः कानूनी प्रश्नमा बाहेक प्रारम्भिक दावीपत्रमा नलिएको नयाँ दावी यसमा लिन पाउँदैन ।
- सिद्धान्ततः पुनरावेदनको अधिकार भनेको नालिस गर्ने अधिकार सरह मौलिक, प्राकृतिक एवं अन्तर्निहित अधिकार होइन । यो केवल कानूनी अधिकार हो । कानूनले स्पष्ट रूपमा उद्घोष नगरेको अवस्थामा पुनरावेदनको अधिकार प्रयोग गर्न सकिन्न ।

- पुनरावेदनको अधिकार भनेको कार्यविधिको विषय मात्र नभई सारभूत अधिकारसमेत हो ।
- पुनरावेदनको अधिकारको सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट पुनरावेदकीय अधिकार कानूनी अधिकार (Legal Right) हो,
- पुनरावेदन गर्न पाउने अधिकार कानूनले उपलब्ध गराएको विषय भएको हुँदा सो अधिकारको उपभोग गर्न वा परित्याग गर्न सकिने,
- यो अन्तर्निहित अधिकारको रूपमा प्रयोग गर्न नमिल्ने र कानूनले पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था नगरेकोमा पुनरावेदन गर्ने अधिकार रहन्छ भनी अदालतले अनुमान गर्न नमिल्ने,
- पुनरावेदन गर्ने कुरा पक्षको इच्छा वा अदालतको निर्णयमा निर्भर रहने विषय नभई विधायिकी विवेकको विषय हुने,
- फैसलामा पुनरावेदनको म्याद उल्लेख नभए पनि कानूनमा व्यवस्था भए पुनरावेदन गर्न पाउने,
- प्रारम्भिक म्यादभित्र प्रतिवाद नगरी बस्ने पक्षले पुनरावेदन गर्न नपाउने,
- पुनरावेदनको अधिकार मौलिक अधिकार होइन । यो कानून निर्माणकर्ताको नीतिगत कुरा हो,
- चित्त नबुझेको कुरामा पुनरावेदन गर्न पाउने पक्षको नैसर्गिक अधिकारलाई कानूनले निर्धारित गरेको अवस्थामा बाहेक बन्देज लगाउनु स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तको प्रतिकूल हुन पुग्दछ भनी कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भइरहेको पाइन्छ ।

४. निष्कर्षः

- देवानी कार्यविधि कानूनका सामान्य सिद्धान्त एवं प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको आफ्नै मर्म, मूल्य र मान्यता रहेका छन् ।
- यी सिद्धान्तहरूलाई देवानी न्यायका मेरूदण्ड, मार्गदर्शन एवं मापदण्डको रूपमा मान्यता दिने गरिन्छ ।
- वस्तुतः सम्बद्ध सर्वपक्षले देवानी न्याय प्रशासनको क्रममा यी सामान्य सिद्धान्तहरूको परिपालन गर्न नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।
- यी सिद्धान्तहरूको सम्मान र समावलम्बनद्वारा सर्वमान्य देवानी न्यायसम्बन्धी अवधारणा सुनिश्चित हुनुको साथै देवानी न्याय प्रशासनको उद्देश्य प्राप्त गर्न सरल एवं सहज हुन सक्नेमा निर्विवाद छ ।

धैर्यताको
लागि
धन्यवाद